

ПЕРША ДРУКОВАНА КНИГА В ЧЕРНІГОВІ ТА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Стаття присвячена першій друкованій книзі в Чернігові і Лівобережній Україні «Перло многоцінне» Кирила Транквіліона Ставровецького 1646 року.

Ключові слова: Лівобережна Україна, Чернігів, Кирило Транквіліон-Ставровецький, книга «Перло многоцінне».

Традиції книжності в Чернігові мають глибоке і давнє коріння й сягають часів Київської Русі. До появи друкарства кілька століть існувала і розвивалась українська рукописна книга. Саме творці рукописних книг розробили мистецькі засади, якими скористалися пізніше українські друкарі й гравери.

Книги віддавна дуже шанувались і коштували досить дорого. Таке шанобливе ставлення до книги яскраво виявилось в їхньому художньому оздобленні. Книга стала твором не лише мистецтва слова, а й образотворчого мистецтва. Як рукописним, так і друкованим книгам майстри намагались надати гармонійних форм. Велика увага приділялася красивому почерку і шрифту, орнаментальному та сюжетному оздобленню.

Від рукописних книг друковані видання отримали у спадок перш за все зовнішній вигляд як зшитка аркушів, внутрішню структуру, побудову сторінок з текстом і берегами, розміщення ілюстрацій і декоративних оздоб. Як справедливо зауважив Я.П.Запаско, розриву між друкованою і рукописною книгами не було, а навпаки, між ними існував постійний взаємозв'язок, глибока спадкоємність [1]. Це продовжувалось навіть у ХІХ ст. Поява друкованої книги дала нові імпульси розвитку книги рукописної.

Деякі дослідники із Західної Європи ще в ХХ ст. вважали, що перша книга у східних слов'ян була надрукована в Чернігові в 1493 р. У каталозі інкунабул, виданого 1799 р. у Відні, вказувалось, що «Октоїх» Іоанна Дамаскіна надруковано кирилицею 1493 р. в Черногавії (Чернігові) Георгієм Черноєвиком. У процесі листування між дослідниками з'явилася помилка: слово «Чорногорія» неправильно прочитали як «Черногавія». Насправді ж згаданий «Октоїх» 1493 р. надрукував інок Макарій з Чорногорії за велінням чорногорського правителя Джурджа Црноєвича. Але і в 1909 р. німецький «Журнал шанувальників книги» сповіщав, що першим руським друкарем був Георгій Черновиц, який надрукував у Чернігові кирилицею іллрійською мовою «Октоїх» Іоанна Дамаскіна [2].

Насправді почав друкувати книги в Чернігові Кирило Транквіліон-Ставровецький. 7 вересня 1646 р. він надрукував «у маєтностях» чернігівського Єлецького монастиря книгу «Перло многоцінне», яка й стала чернігівським першодруком. Це відбулося за кілька місяців до його смерті в грудні того ж таки 1646 р. Отже, до видання «Перла многоцінного» Кирило Транквіліон – Ставровецький ішов майже все своє життя. В його життєвому шляху й діяльності далеко не все відомо. До наших днів не дійшли звістки про те, де й коли він народився. Більшість дослідників розглядали лише літературну творчість Кирила Транквіліона-Ставровецького, мало звертаючи увагу на художні особливості здійснених ним книжкових видань.

Серед публікацій про життя і творчість К.Транквіліона-Ставровецького своєю ґрунтовністю виділяється монографія С.І.Маслова, яка була підготовлена ще на початку

© Адрюг Анатолій Кіндратович – кандидат мистецтвознавства, доцент Інституту історії Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

XX ст., але побачила світ лише в 1984 р. у Києві [2]. Із пізніших праць варто назвати статтю Я.Д.Ісаєвича та І.З.Мишка [3] і дисертаційне дослідження Т.М.Трофименко [4]. Хоча остання робота присвячена головним чином питанням історії літератури та місцю збірки «Перло многоціннее» в культурному контексті тієї доби. Варто зауважити, що до графічних оздоб книги зверталися лише побіжно і здебільшого у загальних працях. Тому постає потреба більше зупинитися саме на цьому питанні.

У біографії і діяльності К.Транквіліона-Ставровецького відомо далеко не все. Досі відсутні дані про час і місце його народження. Згідно з однією із версій, він народився в кінці 60-х – початку 70-х XVI ст., можливо, в Ставрові поблизу Дубно (чи, може, довгий час там мешкав). С.І.Маслов вважав, що К.Транквіліон-Ставровецький був українцем. На його думку, це засвідчив народний український струмись мови його творів і неодноразове ототожнення своєї особи з «руським» тобто українським народом [5].

Де Кирило Транквіліон-Ставровецький здобув освіту, достеменно не відомо. Невідомо також, де й коли він прийняв чернецтво. Більше даних збереглося про той період його життя і діяльності, коли він викладав слов'янську та грецьку мови у Львівській братській школі. На той час однією із головних ознак національної ідентичності була православна віра і літературна мова. В 1589 році у Львівській братській школі стає відомим вчитель Кирило. Саме тоді існувало протистояння між братством і львівським єпископом Гедеоном Балабаном. 1 січня 1590 р. прихильники владики разом зі слугами прийшли до братської школи і стали лаяти вчителів та погрожувати їм. Кирилу навіть намагалися вирвати бороду. Мабуть, з цієї причини Кирило дістав прізвисько «безбородий». Через перешкоди у проведенні освітньої роботи львівське братство в кінці 1591 чи на початку 1592 року розпустило своїх учителів. До 8 січня 1592 р. Кирило прибув до Вільно (Вільнюса). Про віленський період його діяльності нічого не відомо. Відомості з'являються лише в 1614-1615 роки, коли він мав вже сан ієромонаха і став проповідником. У той час він працював над виданням Псалтиря, який побачив світ у друкарні Львівського братства в січні 1615 р. Мабуть, одночасно він працював над книгою «Зерцало богословія», яка побачила світ 12 березня 1618 р.

У кінці 1619 р. в Рахманові, в маєтностях княгині Ірини Вишневецької, Кирило видав «Євангеліє учительне», до якого увійшли повчання, котрі автор виголошував у недільні й святкові дні. З друкарського погляду, ці дві книги дуже подібні. Той самий шрифт, ті ж ініціали і кінцівки. Як вважають дослідники, власну друкарню Кирило придбав, мабуть, не раніше 1615 р., бо згаданий Псалтир вийшов ще в друкарні Львівського братства. А дві останні книги – вже із власної друкарні Кирила. В 1614 – 1625 роках Кирило жив у Львові, під час видання «Зерцала богословія» 1618 р. і «Євангелія учительного» 1619 р. – на Волині, а в 1620-х роках він був пов'язаний із Замостям.

Близько 1626 року Кирило Транквіліон-Ставровецький переходить у унію, стає греко-католиком. Цей крок – природне і логічне завершення попереднього періоду його літературної і проповідницької діяльності. Кирило оголошував себе сином православної церкви, а в царині теоретичних поглядів і в життєвих відносинах належав до прихильників католицизму. Ці дві книги були зустрінуті православними без приязні, а «Євангеліє учительне» заборонене на київському соборі 1620-х років. Як зауважив С.І. Маслов, ця постанова стала приводом до переходу в унію, а подвійність у світосприйнятті правила за основу для цього кроку.

25 березня 1626 р. Кирило призначений архимандритом Чернігівського Єлецького монастиря, який на той час належав греко-католикам. Варто нагадати, що, згідно з Деулінським договором 1618 р., Чернігів відійшов під владу Польщі. Православне духовенство перейшло у межі Росії. Близько 1625 р. постала смоленська і чернігівська уніатська архієпископія [6]. Кирило став володіти чималими монастирськими маєтностями, в тому числі й селами Авдіївка та Горбове. Про це згадував і Дмитро Туптало (Ростовський) в опису Чернігівського Єлецького монастиря – «владел тыми селами отец Кирило Ставровецкий, прозываемый безбородый, архимандрит Черниговский». Також у його володінні перебували 15 уволок (більше 200 десятин) землі на річці Киянка, а також два озера (серед них і Святе), які він здавав в оренду [7].

У Чернігові Кирило і видав останню свою книгу «Перло многоцінне», яка побачила світ 7 вересня 1646 р. Як зазначив сам автор, книга вийшла із його нової друкарні. За шрифтом і орнаментальними оздобами вона дуже відрізняється від попередніх видань «Зерцала богословія» і «Євангелія учительного». Того ж таки 1646 року Кирило Транквіліон-Ставровецький помер. Остання книга Кирила має розлогу назву, вміщену у рамці на титульному аркуші: «Сія книга названна Перло Многоценное. Составлена трудолюбієм през Кирила Транквіліона и проповідника слова божія архимандрита черніговского монастыря Елецкого с всею еже о Христе братією общего монастыря. Новые песни похвальныи; треиперсональному бозтву отцу и сыну, и духу святому. Ново на свет выдана з новой друкарни его за благословением и позволением старцев в маестности монастыря черниговского Елецкого святой пречистой его власным коштом. Року 1646, септембрия дня 7». Літери внизу МТГ тлумачаться по-різному. Т.Н.Каменева і А.А.Гусева вважають, що це, можливо, ім'я друкаря [8]. С.І.Маслов розшифрував ці літери так: «Милостю твоею господнею» [9].

Назву книги «Перло многоцінне» автор у передмові пояснює тим, що перла народжуються на глибині морській від блискавиці і «з трудністю на світ виносяться». «Так і в той книзі слова на честь, і славу, і хвалу імені бозському суть яко перла многоціннії, рожденнії од молнії небесної, од світлості духу святого, в глубині небесної премудрості, а винесені в мир сей дольний видимий високопарним і многозрительним умом моїм, на вічну радість і ненаситимую сладоість душам христовлюбивим» [10]. У 1699 р. книга «Перло многоцінне» другим виданням побачила світ у друкарні Максима Вошанки з деякими змінами у змісті й оформленні. «Перло многоцінне» відоме також у рукописних варіантах XVII і XVIII століть з чернігівського видання 1646 р., а також із кількох рукописних зібрань [11].

За змістом «Перло многоцінне» являє собою збірник статей релігійного та повчального характеру, викладених віршами і прозою тогочасною українською мовою. Книга поділяється на дві майже рівні частини. Перша починається казанням «О двояких добродействах и дарах бозских». Далі йде вчення про трійцю, похвали Богу, ангелам, святым, на свята і окрема похвала «О премудрості троякої, в вєце сем явленной». Все це викладено переважно у віршах. До другої частини входять статті про хресні муки, поховання Христа і статті під назвою «Лекарства», які закликають до утримання від гріха і покаяння. Все це викладено переважно прозою. Основний текст книги має додаткові статті. На початку міститься присвята князю Самуїлу Карловичу Корецькому (в деяких примірниках присвята князю Ієремії Вишневецькому). У частині примірників присвята взагалі відсутня, а замість неї вміщена епіграма про теологію. В кінці збірника розміщена «Молитва о совершении книги», зміст і післямова друкарів видання [12]. Дослідники давньої української літератури вбачають у творах Кирила Транквіліона-Ставровецького проблиски бароко, що проявились у драматизованій манері викладу, інтенсивній образності, мальовничих описах [13].

«Перло многоцінне» побачило світ у греко-католицький період життя Кирила. Тому симпатія автора до католицької церкви проявилась у творі наочно. Саме в католицькій церкві Кирило вбачав втілення істини і джерело вічного життя. Це прозвучало в епіграмі на герб князя С. Корецького.

Книга «Перло многоцінне» вийшла розміром в четверту частину аркуша. Сторінки облямовані лінійними рамками. В книзі застосовані 4 шрифти, які мають спільний рисунок. Основний текст видання надруковано одним шрифтом. Дрібніший шрифт вжито для епіграфа одного з розділів. Шрифт деяких підзаголовків має такий же розмір, як і основний. 47 ініціалів надруковано з 13 дощок. Кіновар наявний в заголовку і на початку деяких розділів і статей [14].

Заголовок книги «Перло многоцінне» набраний шрифтами трьох видів і різного рисунку. Окремо виділено саму назву книги та ім'я «Кирило». Рамка титульного аркуша являє собою вертикально видовжений прямокутник, в який вписана досить тонка арка, її п'яти спираються на абаки капітелей двох колон обабіч заголовка. Капітелі більше схожі на елемент коринфського архітектурного ордера, але представлені вони як декоративна композиція. Фуст колон має потовщення в середній

частині. Спираються колони на бази і п'єдестал, що мають внизу квітковий орнамент. Зображення арки має декоративний характер. Вона оздоблена узором, який часто застосовувався в дерев'яній архітектурі. Смуга узору обведена лініями зверху і знизу. У двох горішніх кутах – квіти, які ростуть із капітелей. У нижній горизонтальній частині посередині, обведене майже в колі, бачимо серце із забитими в нього трьома цвяхами. Обабіч – листя аканта. Композиція рамки титульного аркуша симетрична відносно центральної вертикальної осі.

Така рамка вжита лише в цьому чернігівському виданні «Перла многоцінного» і в інших книгах не виявлена. Важко також назвати взірець, від якого відштовхувався автор різьбленої дошки для рамки. Але загальні стилістичні особливості і композиція дозволяють говорити про близькість до рамок на титульних аркушах видань Івана Федорова – «Апостол» (Львів, 1573-1574 рр.) і Біблія (Острог, 1581 р.). Ксилографічні дошки І.Федорова були настільки досконалими, міцними і привабливими, що їх використовували аж до початку ХІХ ст. Деякі друкарські матеріали І.Федорова після його смерті потрапили за межі Львова, Острога і навіть опинились у Білорусі та Румунії. Але більшість друкарських матеріалів дісталися друкарні Львівського братства. Дошки І.Федорова копіювали і наслідували багато друкарів [15]. Кирило Транквіліон-Ставровецький працював тоді вчителем Львівського братства і мав доступ до матеріалів тамтешньої друкарні. Це підтверджує і той факт, що дві московські заставки з «Апостола» 1564 р. Івана Федорова були відбиті з оригінальних дощок в «Євангелії учительному» 1619 р. (арк. 14 зв., 122 зв.), надрукованому Кирилом у Рахманові [16]. На звороті титульного аркуша вміщено графічне відтворення герба князів Корецьких.

Як зазначають дослідники, «Перло многоцінне» має властиві бароковим текстам елементи. Перш за все мається на увазі так званий «заголовковий комплекс», до якого входять назва (заголовок), посвяти, передмова і післямова, ремарки. Саме цей комплекс є основою побудови твору, він організовує увагу читача, виділяє головну думку і формує образність всередині тексту [17]. Цьому допомагають графічні елементи оформлення книги і перш за все заставки – сюжетно-тематичне або декоративне зображення вгорі на початку книги чи окремого розділу. Заставка підкреслює початок книги або кожного розділу. Вона одночасно є і оздобою, і засобом емоційного впливу на читача. Цей елемент відбиває задум твору в цілому або розділу, якому передує. До змісту книги відносились заставки із сюжетно-тематичними зображеннями. В книзі «Перло многоцінне» таких нема. В українських виданнях ХVІІ-ХVІІІ століть заставки виступали незалежно від змісту. Це давало можливість застосовувати їх у різних виданнях.

У порівнянні з попередніми виданнями Кирила художнє оформлення чернігівської книги скромніше. В чернігівському виданні «Перла многоцінного» 1646 р. вжито три заставки різного характеру з трьох дощок. Дві з них близькі між собою за характером рослинного орнаменту, властивого добі бароко. Одна з них (менша за розміром) має в центрі квітку, від якої на два боки відходять стебла з листям донизу, а потім розгорнуте листя зводиться догори. Тло композиції чорне, а вся вона обведена рамкою з двох ліній чорного й білого кольору. Інша заставка більша за розміром теж має чорне тло, на якому розміщена композиція із соковитого рослинного орнаменту. Вона обведена рамкою із ліній чорного й білого кольору. В центрі широке листя виступає над рамкою догори, чим додатково створює враження перенасичення обважнілими формами листя. На думку Т.Н.Каменєвої, дошки, з яких видруковано заставки та ініціали, належали К.Транквіліону-Ставровецькому. А найбільша заставка належить граверу Іллі і відома також у київському виданні «Требника» Петра Могили 1646 р. [18]. Ця гравюра має підпис майстра. В лівому нижньому куті можна бачити монограму «ІА». Це не суперечить свідченню Д.Ровинського на користь авторства гравера Іллі [19]. Але не треба відкидати можливості простого копіювання його книжкової гравюри.

Гравер Ілля був одним із найсамотніших, оригінальних і надзвичайно плідних митців ХVІІ ст. Він працював переважно у Львові та Києві і виконав більше п'ятисот

гравюр. Найважливіші його твори – це гравюри на дереві до київських видань Требника (Євхологіона) Петра Могили 1646 р., Печерського Патерика 1661 р. та Біблії (не видано). Творам майстра властиві багатство і невичерпна фантазія. Творчість Іллі засвідчила перехід від стилю Ренесанс до бароко. Вважається, що барокові риси в українській гравюрі виявились на початку 1650-х років саме в роботах Іллі. Дошки, різьблені ним, використовували українські друкарі протягом XVII і XVIII століть [20].

Третя заставка за розмірами займає проміжне місце і має ажурніше прокреслення рослинних декоративних мотивів. На білому тлі (кольору паперу) прямокутна рамка із двох чорних ліній. Із горішніх і долішніх її кутів проростають догори рослинні елементи. Всі заставки симетричні відносно центральної вертикальної осі.

Книга «Перло многоцінне» має сім кінцівок (в деяких примірниках їх може бути вісім), віддрукованих із двох дощок. Одна з них являє собою зображення херувима, а інша має вигляд фігурного картуша із завитками і рослинними елементами, які донизу виходять за межі картуша. Є також рослинні ініціальні літери.

Отже, книга «Перло многоцінне» стала першим друкованим виданням у Чернігові та Лівобережній Україні і одночасно останнім друком Кирила Транквіліона-Ставровецького, здійсненим у 1646 р. У автора і видавця це була третя книга. Написана вона тогочасною українською мовою і являє собою збірку статей та віршів нерівноскладовою системою віршування, яка передувала силабічній поетичній системі. Чернігівський першодрук надрукований новим шрифтом і має орнаментальні оздоби, які відрізняються від попередніх видань автора. Нові друкарські матеріали дали можливість автору назвати книгу як видану по-новому. Гравіровані ілюстрації відсутні. Заставки власні і одна віддрукована з дошки гравера Іллі із київської друкарні. Не треба виключати можливості копіювання. Привертає увагу гравірована рамка титульного аркуша із заголовком, архітектурними деталями і характерними рослинними елементами у вигляді гілок, які повторюються в ініціалах. Можливо, це свідчить про руку одного майстра. Заставки і кінцівки вигадливого візерунка утворюють складані орнаментальні оздоби. Після смерті Кирила Транквіліона-Ставровецького книгодрукування в Чернігові припинилося до 1680 р., коли в друкарні, переведеній із Новгород-Сіверського, вийшли перші видання. А «Перло многоцінне» в 1699 р. ще раз вийшло друком у Могильові у друкарні Максима Воцанки в дещо зміненому за змістом вигляді.

1. Запаско Я.П. Рукописна книга як попередник української друкованої книги / Запаско Я.П. // З історії книги на Україні. – К., 1978. – С. 90 – 91. Запаско Я.П. Передмова / Запаско Я.П. // Логвин Г.Н. З глибин. Гравюри українських стародруків XVI – XVIII століть / Логвин Г.Н. – К., 1990. – С.7.

2. Докладніше в: Немировский Е.А. Путешествие к истокам русского книгопечатания / Немировский Е.А. – М., 1991. – С.157-158. Ситий І.М. До історії книгодрукування у Новгороді-Сіверському / Ситий І.М. // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип.19. – С.86.

3. Маслов С.И. Кирилл Транквиллион-Ставровецкий и его литературная деятельность / Маслов С.И. – К.: Наукова думка, 1984. – 245 с.

4. Ісаєвич Я.Д. Життя і видавнича діяльність Кирила Транквіліона-Ставровецького / Ісаєвич Я.Д., Мишко І.З. // Бібліотекознавство та бібліографія. – К., 1983. – С.32.

5. Трофименко Т.М. Збірка «Перло многоцінне» Кирила Транквіліона-Ставровецького в контексті барокової культури: автореф. лис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук: спец. 10.01.01 «Українська література» / Т.М.Трофименко. – Харків, 2003. – 23 с.

6. Маслов С.И. Кирилл Транквиллион-Ставровецкий и его литературная деятельность / Маслов С.И. – К.: Наукова думка, 1984. – С.54 – 55.

7. Там само. – С.54 – 69.

8. Гумилевский Ф. Елецкий монастырь / Гумилевский Ф. // Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн.3. – С. 6 – 11.

9. Украинские книги кирилловской печати XVI – XVIII вв.: Каталог изданий,

хранящихся в Государственной библиотеке СССР им. В.И.Ленина. 1574 – 1 половина XVII ст. / [составители Т.Н.Каменева, А.А.Гусева]. – М., 1976. – Вып.1. – С.32.

10. Маслов С.И. Кирилл Транквиллион-Ставровецкий и его литературная деятельность / Маслов С.И. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 206.

11. Кирило Транквіліон-Ставровецький. Перло многоцінне. Передмова до чительника / Транквіліон-Ставровецький К. // Українська література XVII ст.: синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / [Упоряд. приміт. і вступ. стаття В.І.Крекотня]. – К., 1987. – С.269.

12. Маслов С.И. Вказ. праця. – С.207 – 209, 216 – 217.

13. Там само. – С.120 – 121.

14. Крекотень В.І. Українська література XVII ст. / Крекотень В.І. // Українська література XVII ст.: синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. – К., 1987. – С.12.

15. Каменева Т.Н. Черниговская типография, ее деятели и издания / Каменева Т.Н. // Труды государственной библиотеки СССР им. В.И.Ленина. – М., 1959. – Т.3. – С. 255.

16. Запаско Я.П. Мистецька спадщина Івана Федорова / Запаско Я.П. – Львів: Вища школа, 1974. – С.72 – 76.

17. Там само. – С.76.

18. Трофименко Т.М. Вказ. праця. – С.9.

19. Каменева Т.Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания / Каменева Т.Н. // Труды государственной библиотеки СССР им. В.И. Ленина. – М., 1959. – Т. 3.– С. 255. Украинские книги кирилловской печати XVI – XVIII вв.: каталог изданий, хранящихся в Госуд. библиотеке СССР им. В.И. Ленина / [составители Т.Н.Каменева, А.А.Гусева; научный редактор А.А.Сидоров]. – М., 1976. – Вып. 1. – С. 32.

20. Подробный словарь русских граверов XVI – XIX вв. / [составил Д.А. Ровинский]. – СПб, 1895. – С.338.

21. Ровинский Д.А. Подробный словарь... Т. 1. – С. 409 – 426. В'юник А.О. Гравюра XVI – перша половина XVII століття / В'юник А.О. // Історія українського мистецтва. – К., 1967. – Т.2. – С.357 – 361. Логвин Г.Н. З глибин. Гравюри українських стародруків XVI – XVIII ст. / Логвин Г.Н. – К.: Дніпро, 1990. – С.57 – 58.

Статья посвящена первой печатной книге в Чернигове и Левобережной Украине «Перло многоценное» 1646 года.

Ключевые слова: Левобережная Украина, Чернигов, Кирилл Транквиллион-Ставровецкий, книга «Перло многоценное».

The article focuses on the first printed book in the Left – Bank Ukraine and Chernigov Perl precions by Cyril Tranquillien Stavrovetskiy 1646 year.

Key words: the Left – Bank Ukraine, Chernigov, Cyril Tranquillien Stavrovetskiy, book Perl precions.